

ciální problematice tím, že se pokouší o její kategorizaci, podává přehled ukazatelů zkoumání, a tím zároveň i možnost v polemice s nimi nalézt na základě

marxistických teoretických i metodologických principů ukazatele dokonalejší, hlouběji postihující společenskou skutečnost. *Jitka Havlová*

Niklas Luhmann, Soziologische Aufklärung

*Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme, Westdeutscher Verlag,
Köln und Opladen, 1970, 268 str.*

Kniha západoněmeckého autora Niklase Luhmanna patří svým základním zaměřením a hlavní problematikou spíše k výjimkám. Pojednává totiž a tématu, kterému se jen někteří západoněmečtí sociologové nanejvýš věnovali v kritických úvahách o americkém funkcionalismu. Luhmann se totiž ve své knize, která je vlastně souborem statí a dílčích studií, zabývá funkcionalismem, a to pozitivně. Je otevřeným zastáncem funkcionalismu a současně usiluje o jakousi jeho modernizaci, aby se vyhnul kritikám, které již dříve byly zaměřeny proti funkcionalismu. Pojednává o funkcionalismu jako metodě v obecné rovině, ovšem nejčastěji ve vztahu k sociologii a také v druhé části ve vztahu k obecné teorii systémů.

Luhmann, jak již bylo řečeno, obhajuje funkcionalismus. Již ve svých prvních statích vystupuje jako přesvědčený obhájce funkcionalismu. Je si ovšem vědom kritických výtek, které již byly, funkcionalismu adresovány v literatuře. Luhmann sám uvádí jakýsi přehled těchto výtek. U zastánců funkcionalismu platí funkcionalismus jako metoda společenských věd, jako jedna z metod výzkumu mezi jinými a jako zvláštní druh tvoření pojmů a jejich kladení do vzájemných vztahů. Proti funkcionalismu však bývá často vznášena kritika, která ho odmítá, vytýká nejasnost základních pojmů (zvláště pojem funkce) hodnotící implikace, nevnímavost pro sociální změnu. V jiných případech se popírá, že by se funkcionální metoda lišila od běžných jiných technik kauzálního vysvětlení (byl to zvláště americký autor Kingsley Davis, který prohlašoval pojetí funkcionalismu

jako nějaké specifické zvláštní metody za mýtus). Mezi dalšími námitkami proti funkcionalismu patří tvrzení, že byl oprávněně namířen proti jednostrannostem pozitivistického empirismu a evolučního historismu, ale nyní ve zralém stadiu společenských věd se stává zbytečným.

Ze známých funkcionalistů uvádí Luhmann především T. Parsonse a jeho pojetí funkce jako každého výkonu uvnitř strukturovaného systému, který přispívá k jeho udržení a zachování. Parsons ovšem chápe systémy jako systémy jednání, jejichž jednání je vzájemně závislé a v této závislosti relativně invariantní ve vztahu k okolnímu prostředí, tj. relativně nezávislé na změnách okolního světa. Podle Luhmanna již dnes nelze bez dalšího vysvětlovat příčiny z jejich účinku, tj. funkci nějakého jednání jako účinek. Vidět funkce nějakého jednání jako účinek není ještě dostačující důvod, že faktický výskyt takového jednání je vysvětlen, nebo umožňuje předpověď. Luhmann je tedy nejen zastáncem funkcionalismu, ale je též současně kritikem dřívějších jeho variant a forem, které kritizuje jako jednostranné nebo nedostačující. Stará funkcionalistická teorie vztahovala funkcionální vysvětlení přednostně na potřeby a vycházela z toho, že potřeby se stávají pro jednání, jež uspokojuje potřebu motivem, tj. příčinou, jež působí kauzálně. Také teorie rovnováhy rovněž vysvětlovala kauzálně. V systému jsou založeny příčiny, které se stávají v případě poruch účinnými, aby přivedly systém zpět do stabilního stavu. Ke kritice nedostatků dřívějšího pojetí funkcionalismu přispěl

i A. Gouldner svou teorií funkcionální reciprocity. Funkce jako taková nikdy nemůže vysvětlit funkcionální výkon. Funkcionální výkony nejsou zpravidla jednostranné, nýbrž v rámci dvou nebo mnohostoranné výměny každého ze zúčastněných systémů. Podle Luhmanna je možné popírat použitelnost tradiční kauzální vědecké metody vysvětlování. To však předpokládá, že se podařilo formulovat vlastní smysl funkcionální analýzy nezávisle na kauzálních vědeckých pravidlech o určení invariantních vztahů mezi příčinou a účinkem. Tento požadavek splňuje prý zavedení pojmu funkcionální ekvivalence. Pojem ekvivalence je podle Luhmanna běžně znám. Nikdy však nebyl chápán jako definující znak, jako princip metody. Ale právě v tomto pojmu ekvivalence se prý skrývá klíč pro odpoutání funkcionalismu od kauzální vědecké metody. Funkce v tomto pojetí není působící účinek, nýbrž regulativní schéma smyslu, které organizuje srovnávací oblast ekvivalentních výkonů. Jednotlivé výkony jsou rovnocenné, navzájem vyměnitelné, fungibilní. Jde zde o speciální stanovisko, z něhož mohou být zachyceny různé možnosti v jednom aspektu. Toto pojetí spočívá na logické a matematické teorii funkcí. Právě s jeho pomocí lze prý překlenout propast mezi logicko-matematickým a společensko-vědním funkcionalismem.

Třída všech funkcionálně ekvivalentních možností se obvykle označuje jako proměnná. Proměnné jsou pojmy, které záměrně zůstávají neurčité, jsou to prázdná místa, která však mohou být ne. libovolně, nýbrž určitým způsobem zaplněna ohraničenými možnostmi. Proměnná je definována funkcionálním vztahovým hlediskem, na jehož základě se dá rozhodnout, které možnosti zaplnění přicházejí v úvahu, a které slouží jako vodítko k vyhledání jiných možností. Funkcionální analýze nejde o určení bytí ve formě konstantních podstat, nýbrž o variaci proměnných v rámci komplexních systémů. Konstanty fungují jen jako variační pod-

mínky a jsou jako takové variabilní z hlediska své způsobilosti pro tuto specifickou funkci. Promyšleno do důsledku podle Luhmanna vylučuje toto odstranění všech ontologických konstant námitku nekonečného regresu proti funkcionální vědě. Pojem funkce v Luhmannově pojetí jako regulativní princip pro určení ekvivalencí v rámci funkcionálních proměnných nahrazuje metodu věd ekvivalentním funkcionalismem.

Luhmann ve svých pokusech uchránit funkcionalismus před obligátními kritikami nachází údajně cestu, jak překonat kritizovanou státnost a konzervativnost funkcionální metody. Ekvivalentní funkcionální metoda prý analyzuje rysy systému s ohledem na jiné ekvivalentní možnosti, tedy také s ohledem na možnosti změny, výměny a nahrazení a jejich zpětné působení v systému. Nevede však ke konstatování příčin určité změny nebo k její předpovědi. Zde se ovšem naskytá okamžitě otázka, co je to za metodu, když uznává změnu nebo variaci možných změn, není však schopná dát nástroj pro zjištění příčin změny nebo pro její předpověď? Všechny Luhmannovy úvahy v první části jeho publikace jsou vlastně zaměřeny k tomu, aby byla eliminována a popřena možnost a platnost kauzální metody a aby bylo výslovně řečeno: Funkce není zvláštní druh kauzálního vztahu, nýbrž kauzální vztah je aplikační příklad funkcionálního řádu.

Pro modernizaci funkcionální metody podrobuje Luhmann také kritice Parsonsův strukturní funkcionalismus. Vytýká mu, že klade pojem struktury před pojem funkce. To je právě hlavní nedostatek strukturního funkcionalismu. Tím si bere strukturně funkcionální teorie možnost problematizovat strukturu a ptát se po smyslu tvoření struktury i po smyslu vytváření systému. Proto je nutné převrátit vztah struktury a funkce. Pak je funkcionálně strukturní teorie s to ptát se po funkci struktur, aniž přitom musí předpokládat obsáhlou strukturu jako vztahný bod otázky.

V dalších částech práce se Luhmann pokouší aplikovat své základní úvahy o nové dokonalejší funkcionální metodě na otázky ideologie a pak věnuje značnou část své práce analýze pojetí systémů, protože funkcionální metoda je úzce spjata s koncepcí složitých systémů. K problémům ideologií Luhmann přistupuje tak, že chápe jejich funkčnost rovněž v rámci kategorie zaměnitelnosti podle míry jejich orientační funkce pro jednání. Zde ovšem nelze zjistit, jaký nový přínos má toto pojetí ve srovnání s Marxovým pojetím ideologie nebo dokonce při skromných nárocích ve srovnání se sporným, ale podnětným pojetím Mannheimovým.

Aplikace Luhmannova pojetí funkcionální metody na problém systému ho vede k závěru o nutnosti zkoumat nejen vnitřní řád systému, nýbrž i vztah systému k prostředí. Jde o pojetí, které Luhmann zachycuje ve formuli System/Umwelt Theorie. Ontologické koncepce systému, které definovaly systémy jako celky, jež sestávají z částí a tím zaměřovaly pozornost dovnitř, jsou stále více nahrazovány funkcionální teorií, která chápe systémy jako komplexní identity, které se mohou udržet v nesmírně komplexním, nepřehledném fluktuujícím prostředí jako řád. Ovšem celkový úmysl úvah N. Luhmanna o vztahu systému k prostředí znovu vyúsťuje v jednoznačně negativní vztah nejen k ochuzující teorii faktorů (s čím lze souhlasit), ale také znovu k odmítnutí kauzální metody. Teorie systémů se podle Luhmanna posunuly k nové koncepci latence. Neodkrývají latentní příčiny, nýbrž latentní funkce a struktury. Tím byla odhalena „latentní funkce funkcionalismu“, rozpouštění všech substancí ve funkce a srovnání všeho, co je, s jinými možnostmi. Svět se tím projektuje jako horizont jiných možností nejzazší komplexnosti. Funkcionalismus tohoto pojetí zůstává skeptickou kritikou jednání, ale neodhaluje představy jednajících jako na triky bohatý svět zdání, jako pouhé přikrašlo-

vání nečistých motivů, nýbrž jako neúplnou selekci, jako příliš drastické a hrubé zjednodušení nějaké velice komplikované sociální zkušenosti. Zde se odhaluje smysl kritiky Luhmannových úvah, které jsou nejen kritikou (a to oprávněnou) teorie faktorů, ale i marxismu, který patří rovněž v tomto pojetí do stejné řady koncepcí, jež diskreditovaly smyslové struktury, v nichž jednající chápe sebe sama, na pouhou „nadstavbu“, „ideologii“, „racionalizaci“ nebo sublimaci nepřiznaných motivů, krátce jako produkovaný svět zdání bez vlastního práva na ontologické bytí. Luhmann nechápe, že jeho funkcionálně ekvivalentní pojetí výměny a záměny možností stírá rozdíl mezi skutečným materiálním životem společnosti, jeho skutečnými vztahy a zápasy a jeho ideologickými reflexemi, které skutečně nemají samostatnou a nezávislou existenci a v tomto smyslu tvoří svět zdání. V marxismu ovšem svět zdání není neskutečný, není bezvýznamný, ani podřadný, jde jen o poukaz na jeho skutečné pozemské základy.

Luhmannova práce je záslužná v tom, že v západoněmecké oblasti pojednává o problémech funkcionální metody ve vztahu ke společenským vědám a zvláště pak k sociologii. Podává oprávněnou kritiku jednostrannosti a omezenosti kauzální metody. Kdyby však Luhmann neignoroval dialektiku, pak by věděl, že omezenost a nedostatečnost kauzálního přístupu analyzoval již Hegel, že to byli Marx, Engels i Lenin, kteří poukázali na jednostrannost a nedostatečnost kauzální metody a současně na její místo a oprávněnost v rámci širší, všestrannější metody dialektické. Tyto výhrady vůči kauzální metodě však platí i pro funkcionální metodu, což si uvědomuje sám Luhmann, když kritizuje některé její základní nedostatky v tradičním pojetí funkcionalismu. Jeho domnělá zlepšení však nic nového nepřinášejí, ať již jde o myšlenku ekvivalence funkcionálních možností, nebo o změnu pořadí kategorií struktury a funkce. Avšak základním nedostatkem

některých dílčích podnětů Luhmannovy práce je neznalost a ignorování dialektické metody a neschopnost přejít od oprávněných obecných úvah o principech funkcionální metody k její konkrétní aplikaci při řešení konkrétních historických a společenských otázek. Na tomto poli se pak velmi názorně odhalují nedostatky a omezenost funkcionální metody i v její upravené a méně zjednodušené podobě. Proto také zůstává závěrečné Luhmanno-

vo přiznání nutnosti hodnocení v sociologii i nutnost toho, aby se sociolog distancoval pro odlehčení své činnosti od korespondujícího hodnocení („teoretik nepotřebuje prožít chování, které zkoumá“) rozporné. Rovněž jeho myšlenka, že samo toto distancující odlehčení teoretické praxe od různorodých hodnot znamená osvobození teorie od nutnosti být praxí, zůstává jen prázdnou a neúčinnou deklarací.

Eduard Urbánek